

REINTERPRETACIONS
DE LA HISTÒRIA**Valérie Robin Azevedo**Universitat de Toulouse Le Mirail, França.
LISS T - Centre d'Antropologia Social (EHES, CNRS)
TOULOUSE_FRANÇA

La guerra, el sant i els seus miracles

Construcció d'una memòria heroica de la guerra als Andes peruans

A Huancapi, als Andes peruans del sud, moltes narracions testimonien aparicions miraculoses del sant patró durant la guerra que va arrasar la zona al final del segle xx. Com entendre aquestes narracions que evocuen episodis de la història recent que va oposar l'exèrcit regular a Sendero Luminoso, i en les quals el sant es presenta als actors armats per dissuadir de maltractar els vilatans? Es busca analitzar el discurs polític i religiós d'aquestes narracions, així com el treball singular de memòria de la guerra que contenen. Veurem de quina manera aquestes narracions participen de l'elaboració d'una memòria col·lectiva heroica que reinterpreta d'una altra manera la dolorosa experiència viscuda pel poble.

In Huancapi, in the southern Peruvian Andes, there exist many stories that recount miraculous apparitions of the local patron saint during the war that laid waste to this region in the late-20th century. How should we interpret accounts of episodes in recent history when the regular army was fighting *Sendero Luminoso*, the "Shining Path" guerrilla of the saint appearing before armed combatants to persuade them not to harm the local people? This article seeks to analyse the political and religious discourse behind such narratives, as well as to highlight the singular memorial of war that they contain. In conclusion, we see how these narratives help to formulate a heroic collective memory that enables the suffering undergone by the people to be interpreted in a different way.

Una sociologia de la fantasia permet adonar-se del paper que té aquest recurs en situacions límit en que la vida humana és sotmesa a contínues batzegades per la violència. VALÉRIE ROBIN

L'AUTORA

Antropòloga especialista de les societats andines del Perú. Doctora en antropologia per la Universitat de París X i diplomada en llengües i civilitzacions quàixues de l'Institut de Llengües i Civilitzacions Orientals (INALCO). Els seus principals temes d'investigació actuals són els processos memorials de la guerra a Perú i l'etnicització de l'àmbit social als països andins.

Una matinada de març de 2004, mentre estava prenent un suc de fruita al mercat Andrés Vivanco, davant del convent de Sant Francesc, un senyor va assegurar-me al meu costat, va demanar el seu combinat i després em va preguntar d'on venia, com solia fer molta gent, curiosa per saber què feia una *gringa* a Ayacucho. «Sóc antropòloga francesa», li vaig dir pensant que aquí s'acabaria la conversa. Però em va contestar tot emocionat: «Ah, senyoreta, vostè ha de conèixer Huancapi! El nostre sant patró és sant Lluís, rei de França. Ell ha tingut molt per aquest poble, realment com un sant miraculós. En temps del moviment social que hi va haver a Perú, des de 1983 fins als anys noranta, a Huancapi no li ha afectat el terrorisme, potser pels miracles que va fer sant Lluís». D'aquí va començar-me a explicar un dels prodigis del sant aquells anys: «Primer van venir els *sinchis*⁽¹⁾ a Huancapi i van començar a tractar la gent malament. A l'església, al costadet, es van allotjar a la força els *sinchis*, policies. Llavors, van pegar abusivament la gent de Fajardo, no només de Huancapi. Però diuen que a mitjanit es va aixecar sant Lluís, va sortir del seu temple, del seu altar. Amb la seva espasa, s'ha presentat al mateix cap dels *sinchis*, dient-li "vostè d'aquí tres dies s'allunyarà perquè està fent abús de la meua gent, de les meves ovelles, i si no es retira amb la meua espasa el tallo". Els va apuntar així amb l'espasa i el cap dels *sinchis* va començar a tremolar; no podia agafar res. Als tres dies es van retirar, els *sinchis* definitivament no van tornar».

Així és com vaig acabar anant a Huancapi, a la província de Fajardo, després d'aquesta trobada fortuïta amb el professor Asto Díaz, de pas per Huamanga. Tot just estava empenent una investigació sobre les modalitats de producció de les memòries de

la violència a l'Ayacucho de la postguerra, després del treball de recollida de testimonis realitzat per la Comissió de la Veritat i Reconciliació (CVR). Em vaig animar a indagar més sobre el paper atribuït a sant Lluís —que jo coneixia com el rei francès de les últimes creuades del segle XIII— en el context de la guerra que va devastar aquesta província. Vaig voler buscar quin sentit podien tenir aquests relats sobre els miracles del sant que, com veurem, no són exclusivitat del professor. Com cal entendre aquestes narracions que refereixen episodis concrets de la guerra, en què el sant patró es presenta als actors armats del conflicte per dissuadir-los de violentar els huancapins?

Amb l'estudi de la memòria o les memòries, no sempre escoltem relats d'experiències i/o fets estrictament històrics, sinó que treballam amb narracions que reinterpreten i resignifiquen el passat, produïdes en un àmbit i amb interessos pròpiament contemporanis. Com deia Paul Ricoeur «la memòria és el present del passat». L'anàlisi de les memòries locals que vull ressaltar no es concentra a tractar de restituir *la* veritat històrica com, per exemple, podria fer-ho una investigació amb fins de judicialització. Voldria centrar-me aquí en els «treballs de memòria» de la guerra que tenen lloc a Huancapi, com a procés de transformació simbòlica del passat, és a dir, com a operació, socialment i culturalment emmarcada, que permet donar un sentit específic al passat. Com assenyala Elizabeth Jelin, «els subjectes no són receptors passius sinó agents socials amb capacitat de resposta i transformació».⁽²⁾

Entrar en el tema de les memòries de la guerra que evoquen històries de sants pot resultar, a primera vista, estrany i, fins i tot, potser exòtic —encara que poc oportú. «Són supersticions absurdes i tan allunyades de la crua realitat», em va comentar un jove que va reunir testimonis per a la CVR, escèptic a sentir

(1)

Els *sinchis* constitueixen un cos especial de la policia, especialitzat en la lluita antisubversiva. Van aparèixer després de l'inici de la lluita armada pel PCP-Sendero Luminoso al començament dels anys vuitanta, abans que entrés l'exèrcit a controlar les zones declarades en estat d'emergència a partir del desembre de 1982.

(2)

Jelin, E. *Los trabajos de memoria*. Madrid: Siglo XXI, 2001. P. 35.

aquest tipus de relats que finalment no són sinó «falsos». Tornarem a tractar aquest punt però recordem, a tall de comparació, que a França durant la Primera Guerra Mundial (1914-1918), el conflicte va suscitar un fervor religiós entre els soldats catòlics que va donar lloc a narracions sobre la intervenció divina semblants a les de Huancapi. El fet de sortir viu i sa d'aquella guerra tan destructora —amb el seu saldo final d'un milió i mig de soldats francesos morts— sovint es va interpretar com un miracle per als supervivents. Annette Becker indica que el vincle amb la Mare de Déu o els sants va participar d'una visió política i religiosa de la intercessió divina que també va permetre explicar les victòries bèl·liques. Va ser, per exemple, el cas de la crucial batalla de Marne, guanyada un 8 de setembre —Dia de la Nativitat—, tot i que l'avanç de l'enemic semblava ineluctable. Aquest èxit prodigiós va ser llavors atribuït a la mediació de la Verge, que s'hauria presentat als soldats alemanys per guanyar temps. Fins i tot durant el primer conflicte francogermànic de 1870, alguns llibres ja certificaven que el comandant de les tropes prussianes havia estat detingut per l'aparició de la Mare de Déu, que li va impedir avançar.⁽³⁾

En un estudi sobre els somnis de col·legials peruans, Gonzalo Portocarrero advoca a desenvolupar una sociologia de la fantasia que no només busqui «explicar» la fantasia. És «necessari, diu, conjecturar en quines condicions i fins a quin punt aquestes fantasies poden convertir-se en motius per a l'acció, en factors que impulsen comportaments determinats [...]. La sociologia del fantàstic hauria d'estimar la importància del món imaginari revelant la realitat dels desitjos de les persones, així com ponderant la importància que poden arribar a adquirir».⁽⁴⁾ També buscarem entendre, més enllà del que és aparentment anecdòtic, els significats que travessen les narracions sobre els somnis i les visions del sant patró de Huancapi durant la guerra.

Voldria reflexionar aquí sobre el discurs politicoreligiós implicat en les narracions de sant Lluís per evocar la «violència social»⁽⁵⁾, i que ve a ser una de les tantes formes possibles de processar el passat. A més, veurem

com aquest discurs participa en l'elaboració d'una memòria emblemàtica⁽⁶⁾ d'aquest poble, una memòria col·lectiva heroica i victoriosa que permet donar un altre sentit a l'experiència dolorosa que va viure Huancapi en les dues últimes dècades del segle xx. Buscarem, finalment, entendre en quina mesura aquesta memòria coexisteix, i aconseguim articular-se, amb altres memòries emblemàtiques de la guerra.

Comencem per presentar i contextualitzar aquest protagonista especial que ens interessa.

Narracions sobre una protecció privilegiada durant la guerra

*Gràcies a sant Lluís
no va passar res a Huancapi.*

PRIMITIVA PALOMINO,
HUANCAPÍ, AGOST DE 2004.

En el context de la violència política, els relats sobre el rol miraculós atribuït a sant Lluís no van desaparèixer. Més aviat es van mantenir, però adaptant-se a les noves circumstàncies. Si bé les conversions a les esglésies protestants es van multiplicar en aquelles dates en molts pobles de la serra d'Ayacucho, Huancapi va romandre com un bastió majoritàriament catòlic, amb l'especial afeció al seu sant patró. Però el tipus d'intervenció del sant va canviar: per a una majoria de huancapins es va convertir en el personatge que els va salvar de les atrocitats de la guerra.

Les narracions que vaig recopilar sobre aquesta època es refereixen a les aparicions que van presenciar els diferents actors del conflicte armat. Aquest punt mereix ser subratllat, ja que les narracions ja no tracten, en el context de la guerra, les aparicions que van tenir personalment els pobladors amb qui em vaig entrevistar. Els relats sobre les visions que van tenir senderistes, soldats i *sinchis*, i que van permetre evitar fets dramàtics, són abundants. Per defensar «la seva gent» d'aquests individus presentats com a forans, sant Lluís els va visitar de nit, en somnis o aparicions, per impedir que cometessin abusos, presentant-se de manera inconfusible, amb la seva capa vermella i la seva espasa.

(3)

Becker, Annette. *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire de 1914 à 1930*. Paris: Armand Colin, 1994. Precisem, com recorda Becker, que aquest fervor no només va ser fruit de l'estratagema manipuladora dels eclesiàstics —després de la separació de l'estat de l'església, fruit de la promulgació de la llei de secularització de 1905—, tot i que l'església catòlica estava certament interessada a enfortir la seva posició pública, mitjançant la influència exercida sobre els soldats i les seves famílies per recuperar un poder reduït. Per exemple, en aquest context bèl·lic, va buscar desenvolupar i imposar el nou culte al Sagrat Cor de Jesús. Va intentar imposar que es plasmí la seva imatge en el símbol *patri* per excel·lència, la bandera, en l'afany de derrotar les tropes enemigues. Encara que no puc desenvolupar aquest punt aquí, només recordaré que la situació és diferent a Huancapi, perquè el clergat es va quedar allunyat i aliè a les narracions populars sobre el paper complert per sant Lluís durant la guerra. Fins i tot, el 1995, el capellà va arribar a ser percebut com a enemic del poble quan va lluitar per defensar «l'arbre de sant Lluís» (cf. infra «L'episodi de la defensa del cedre en la fonamentació de la memòria heroica al voltant de sant Lluís»).

(4)

Portocarrero, Gonzalo. «La realidad de los deseos». A *Racismo y mestizaje y otros ensayos*. Lima: Fondo editorial del Congreso del Perú, 2007. p. 130-131.

(5)

L'expressió que més s'empra a Huancapi per referir-se al període dels anys 1980 i 1990 és *violència social*, més que d'altres com *violència política*, *conflicte intern* o *guerra*.

(6)

Per a una definició del concepte de *memòria emblemàtica*, vegeu el capítol 4, «From loose memory to emblematic memory» del llibre d'Steve Stern. *Remembering Pinochet's Chile*. Durham i Londres: Duke University Press, 2004.

Per exemple, Rayden Huamani, propietària d'un cafè a la plaça d'armes, em va explicar la història del seu germà a qui Sendero Luminoso havia enrolat a les seves files al començament dels anys vuitanta, dels qual va arribar a ser un comandament regional. Un dia va tornar per avisar-los que la seva columna estava per entrar al poble per ajusticiar els delators, que no sortissin aquella nit i es quedessin tancats. Finalment, l'expedició punitiva mai no va arribar. Unes setmanes després, el seu germà va tornar novament per explicar-li a Rayda que s'havien trobat amb sant Lluís quan estaven de camí per arribar a Huancapi. A la cruïlla de dos camins per la puna se'ls havia aparegut i els havia aturat amb la seva espasa. Els havia prohibit prendre la ruta cap a Huancapi i ordenat que marxessin per l'altra via si volien seguir més endavant la seva incursió. Per aquí se'n van anar i van arribar al proper poble de Vilcashuamán, on van assaltar la comissaria (abril de 1982) i van matar molta gent, va insistir Rayda. Aquí veiem —com ja hem assenyalat— que la influència benèfica del sant se circumscriu a l'àmbit territorial del poble

de Huancapi i a la cura dels seus pobladors. A més, moltes d'aquestes narracions sobre les aparicions del sant no són casuals, ja que sovint estan associades amb dates en què van passar fets violents a la regió (massacres, desaparicions, etc.). És a dir, que no són visions fortuïtes. Les intervencions atribuïdes al sant permeten explicar, a posteriori, per què Huancapi va ser emparat.

Així, també s'entén el relat d'Eusebi Huamani sobre el somni que va tenir un cap de la base militar la nit prèvia a una assemblea amb el poble, que havia convocat a l'estadi on s'entrenaven els soldats. A aquest militar cruel se li va atribuir la intenció de cometre una massacre en aquesta assemblea, raó per la qual sant Lluís se li hauria revelat, advertint-li que els seus soldats no havien de maltractar els huancapins. El sentit d'aquest succés oníric s'entén millor si el situem al context d'aquella època. La convocatòria a l'estadi va passar després de la massacre dels pagesos de Cayara (maig de 1988), perpetrada per l'exèrcit en represàlia per l'assalt d'un comboi militar uns dies

L'IMAGINARI COL·LECTIU HA PERMÈS QUE EL SANT ES PRESENTI COM UN «GUERRER» QUE ES VA ENFRONTAR AMB ELS «ENEMIGS DEL POBLE»

El discurs politicoreligiós implicat en les narracions populars sobre la guerra i la violència social permet construir una memòria col·lectiva heroica.

VALÉRIE ROBIN

De la gesta civilitzadora als miracles del sant patró

«Bé, segons expliquen els avis, tres sants han vingut de França: sant Domènec de Guzmán, sant Francesc d'Assís i sant Lluís, els tres. Llavors van arribar aquí a Huancapi. En aquesta data encara no era Huancapi. Una llacuna diuen que era tot això, eren matolls, plantes aquàtiques, això no més. Els tres s'han dividit. A sant Francesc li ordena [sant Lluís] que se'n vagi a fundar un altre poble, Colca, que està aquí enrere del turó. I a sant Domènec el mana a Huancaraylla. [Sant Lluís] es queda aquí a l'entrada. Diuen que hi havia un motlle de grandària regular i es va asseure al peu a descansar. Portava el seu bastó de cedre, de pal de cedre doncs. Aquesta vegada era *mojadal* [sic.] aquesta pampa i el seu bastó l'ha posat al mig. En plantar-lo ha posat el seu nom a aquest poble, "s'anomenarà Huancapi" dient. Més abans, la gent vivia al capdavant —es diu Pucarà. Van passar uns mesos i el cedre va començar a créixer a l'aigua. Va començar a xuclar l'aigua i va començar a assecar la pampa. I ja l'arbre estava de grandària regular. Per aquí li han posat bastó de sant Lluís novè. Per aquí ara és el nostre patró del poble.»

HUAMANÍ, EUSEBI. *L'AMERICÀ*. HUANCAPÍ: MARÇ DE 2004

Com destaca aquest relat, la fundació mítica de Huancapi és atribuïda a sant Lluís, rei de França. En una gesta civilitzadora va arribar a la zona juntament amb els seus dos germans, sant Domènec i sant Francesc, als quals va manar poblar els pobles veïns de Huancaraylla i Colca. En aquella època només hi havia una llacuna en el que avui en dia és Huancapi, però sant Lluís va decidir quedar-se i va plantar el seu bastó enmig de l'aigua. Es va assecar la llacuna i va brollar-hi un arbre, l'antic cedre que domina actualment la plaça principal. Tot just llavors va començar a poblar-se aquest lloc i així va néixer Huancapi.

Aquest mite d'origen (molt semblant al mite incaic d'origen del Cuzco per als germans Ayar, després de la seva sortida de la cova de Paqariqtampu)⁽¹⁾ dona compte de la manera com és representat sant Lluís. D'una banda, a través de la seva imatge, l'estàtua que surt en processó cada 25 d'agost. I de l'altra, a través del cedre, que actuaria com el seu «doble» i està davant de l'església. Garant del present i futur del poble, sant Lluís és el sant patró que protegeix la seva gent de diferents maneres i circumstàncies. És important recalcar que la influència atorgada a sant Lluís al·ludeix a un espai

geogràficament delimitat per l'entorn immediat a la ciutat. «L'arbre de sant Lluís» constitueix, alhora, un important lloc de sociabilitat per al poble. Per exemple, abans que es construís la municipalitat, les assemblees convocades per les autoritats polítiques es realitzaven al peu del cedre. I fins a la refecció de la plaça d'armes als anys noranta —esdeveniment sobre el qual tornarem a discutir—, les dones que venien queviures oferien aquí els seus plats de menjar. Com a marcador de l'espai de poble, sant Lluís participa en la construcció de la identitat local de Huancapi i dels seus habitants. Veurem que la seva importància per a la col·lectivitat es va fer encara més evident i complexa durant la guerra.

Fundador del poble, sant Lluís també és considerat un sant miraculós. Està vinculat amb la fertilitat de la producció agrícola i l'arribada de l'aigua. La seva festa coincideix amb la neteja de sèquies al mes de setembre, a càrrec dels que guarnien el sant aquell any.⁽²⁾ Quan la sequera amenaça la producció agrícola a Huancapi, les misses en honor al sant, demanant-li que la pluja arribi, es multipliquen. Sovint les misses són seguides de processons de l'efígie de sant Lluís pels carrers del poble assedegat. La seva eficàcia és tan reconeguda que el pare Miquel, rector del poble del 2001 al 2006, recorda la missa que va fer a petició dels enginyers agrònoms de Pronamachs un mes de gener, en què l'aigua trigava a arribar. Com als altres relats sobre el paper miraculós de sant Lluís, al cap de pocs dies la pluja finalment va arribar. A més, a través de les seves revelacions i aparicions, es diu que sant Lluís anuncia bons presagis i intercedeix a favor dels seus devots, per curar malalties o guanyar concursos de música *pumpí*,⁽³⁾ per exemple. Fins i tot pot arribar a castigar físicament els que l'ofenen o no el celebren 'pomposament', com es mereix.

(1) L'elaboració i evolució d'aquest mite d'origen, que mereix un estudi històric aprofundit per entendre com es va modelar en el temps, serà objecte d'un altre article.

(2) Prado Mendoza, Francisco.

Análisis antropológico del mito fundacional y su relación con los rituales en Huancapi. Ayacucho: UNSCH. Tesis de licenciatura en antropología social, 2007.

(3) Música típica de la regió sud d'Ayacucho, de la província de V. Fajardo.

abans.⁽⁷⁾ Cayara està situada a una hora de Huancapi i molts coneguts o parents dels huancapins van morir aquí.

Mitjançant aquest tipus d'intervencions, la gent explica que es va aconseguir la salvació dels huancapins, que sempre —segons aquestes versions— haurien estat aliens al conflicte. Utilitzant el llenguatge bèl·lic, el sant és presentat com un guerrer, un guerriller, un soldat o, fins i tot, un militar que es va enfrontar amb els enemics del poble. Les versions recopilades són gairebé totes unànimes: «gràcies a sant Lluís aquí no va passar res perquè ell ens ha cuidat».

La ruptura als relats de salvació: l'evocació de les desaparicions ocorregudes, paradoxa o un altre nivell de registre discursiu?

No obstant això, convivint amb aquestes narracions èpiques, hi ha un altre tipus de relats que trenquen i, aparentment, estan en contradicció absoluta amb el discurs sobre la suposada protecció del sant. La violència no es va aturar a l'entrada de Huancapi, ni va deixar d'irrompre en la vida d'aquest poble «tranquil». Es va manifestar amb la seva ratxa de morts, d'execucions extrajudicials i desaparicions, principalment de la mà dels militars i, en menor mesura, de Sendero Luminoso (PCP-SL).

Al començament dels anys vuitanta, Huancapi era part del que aquella organització va anomenar el *Comitè Zonal Cangallo-Víctor Fajardo* (CZCF). Aquí, el PCP-SL va buscar «conquerir bases de suport» i va aconseguir inicialment el suport de molts pobles i comunitats. En resposta, l'exèrcit peruà (EP) va ingressar des del 1983 a aquesta «zona vermella» i va instal·lar la seva caserna a Huancapi, i es va constituir en un dels més importants centres d'operació contrasubversiva del centre sud d'Ayacucho. L'ingrés de les Forces Armades explica, en bona mesura, els morts a la província de Víctor Fajardo el 1983, durant l'ofensiva militar contra el Comitè Zonal Senderista. Aquest any, aquesta província va concentrar el major índex de morts de tot el departament d'Ayacucho, i va continuar així fins al 1985.⁽⁸⁾ I la violència no va desa-

parèixer després d'aquest període; recordem que al 1991 van desaparèixer els candidats a l'alcaldia per la llista «d'esquerra unida socialista», després de ser arrestats pel subtinent anomenat «*Centaure*».⁽⁹⁾ La base militar de Huancapi va seguir activa fins al 2000, any en què es va tancar definitivament.

En realitat, tots els interlocutors que em van evocar la protecció excepcional del poble per sant Lluís han tingut, tots sense excepció, un parent que va morir durant la guerra. I m'ho van explicar sense semblar sentir-se en contradicció. El professor Asto, que em comentava orgullós la retirada dels *sinchis* gràcies a les accions de sant Lluís, va perdre el seu germà, desaparegut des que el van capturar els militars. Com cal entendre llavors aquesta aparent paradoxa? Quin estatut s'hauria de donar a aquestes narracions i quin és el sentit atorgat a les intervencions miraculoses del sant protector davant l'escenari de considerables morts que també hi va haver a Huancapi? En general, és en la mateixa discussió amb la gent que les dues 'realitats' són evocades de manera successiva: la mateixa persona que insisteix sobre la defensa excepcional de Huancapi evocarà després l'absència d'un parent o amic mort.

Elisabeth Claverie es va interessar en les narracions sobre les aparicions de la Mare de Déu de Medjugorje (Bòsnia i Hercegovina), en particular durant la guerra, que va fragmentar l'ex-Iugoslàvia als anys noranta. Aquesta antropòloga va buscar entendre com els devots, confrontats amb urgències pràctiques, invoquen un ésser invisible per demanar-li la seva ajuda, per mitjà de quins recursos de l'idioma i de quin tipus de medicacions en el món. Claverie es pregunta com els feligresos poden formular comandes a la Mare de Déu, al mateix temps que participen del «món crític» on l'autenticitat dels esdeveniments és sotmesa a la confrontació empírica. L'autora s'inspira en la pragmàtica del llenguatge per entendre com objectes ficticials —«no existents» com «la Mare de Déu»— són afirmats com a veritables, és a dir «es mantenen» i «subsisteixen» com a entitats paradoxals en el llenguatge. Considerar els relats sobre aparicions abans que res

(7)

Per a més informació sobre la massacre de Cayara, cf. *Informe final de la CVR* (2003), volum VII, 2.27, p. 279.

(8)

Informe final de la CVR, 2003: volum IV.

(9)

Aquest fet es va donar a conèixer públicament perquè els familiars van recórrer a l'Associació Pro Drets Humans (APRODEH) per denunciar les desaparicions, perquè el cas va arribar a la CIDH i figura entre els 73 casos per a la judicialització que va treballar la CVR per presentar-los al Ministeri Públic (2003: v. VII, 2.47).

com a enunciats «carregats de sentit» permet obrir una bretxa entre significat i veritat. El valor de la veritat rau aleshores en l'ús i en el context de l'enunciació. I és la qüestió de l'eficàcia de la proposició verbal, i no tant la seva veracitat, el que es torna pertinent d'indagar.⁽¹⁰⁾ Aquest plantejament ens ajuda a pensar les narracions sobre les aparicions del sant durant la guerra, que els huancapins evoquen paral·lelament, però no contradictòriament, als relats sobre la violència que van assolir aquest poble.

En el seu estudi sobre la memòria col·lectiva que es va constuir al voltant de la massacre nazi a les fosses Ardeatines de Roma (1944), Alessandro Portelli es va fixar en els relats erronis, en els mites i també en els silencis que s'han aglutinat al voltant d'aquest esdeveniment: «Que una versió errada de la història es torni sentit comú no ens crida només a rectificar la reconstrucció dels fets, sinó també a interrogar sobre el seu significat i la seva utilitat. La credibilitat específica de les fonts orals consisteix en el fet que, encara que no corresponguin als fets, les discrepàncies i errors són fets en si mateixos, signes reveladors que remetent al temps del desig i del dolor i a la difícil recerca del sentit».⁽¹¹⁾ Aquesta perspectiva també ens permet reflexionar sobre el rol i la presència atribuïts pels devots huancapins a sant Lluís durant la guerra, evitant caure en la pregunta insoluble i sobretot inútil: «la gent creu realment el que s'explica sobre sant Lluís?».

Aquestes dues maneres concomitants d'explicar la guerra i de recordar el passat (van matar el meu germà/no va passar res aquí) són considerades vàlides per a la gent, encara que pertanyin a dos tipus de registres discursius amb lògiques diferents.

En un cas es fa referència a esdeveniments històrics que van passar i pertanyen a l'experiència privada dels individus i al patiment viscut: la mort d'un germà o la desaparició d'un pare. Són elements de la realitat demostrables empíricament. En l'altre cas, les narracions sobre les aparicions miraculoses del sant reflecteixen més aviat una reconstrucció idealitzada del passat. El sant és recuperat i

instituit en una figura heroica que representa Huancapi i els seus habitants. Aquí apareix clarament l'elaboració, socialment comparada o almenys no polèmica ni discutida públicament, d'un heroi salvador que aconseguix posar-se per sobre del tracte quotidià d'humiliacions i maltractaments infligits a la població, així com de la impunitat imperant en aquesta època.

Amb aquest tipus de discurs no estem en l'àmbit del fàctic pròpiament dit. El que està en joc és la constitució d'una memòria col·lectiva afirmativa, de la qual un sent orgull. A més, enmig d'aquesta guerra sense herois, aquesta és una memòria consensual amb la qual tothom pot identificar-se i apel·lar-hi. Amb les narracions d'intervencions del seu sant, els huancapins aconseguixen invertir i transformar la història de por i dolor en episodis de resistència enfront dels abusos comesos.

Per exemple, el relat d'Eusebi Huamani sobre el somni que va tenir el cap de la base va passar en un context en el qual els militars volen imposar rondes camperoles però els huancapins no van acceptar conformar-les. Aquesta obstinació va ser possible amb l'ajuda del sant, ja que, com va recalcar Eusebi: «gairebé s'han tornat mansos els militars amb sant Lluís». En aquest mateix sentit s'ha d'entendre el comentari que el germà de Rayda li va fer en explicar per què Sendero Luminoso no havia atacat el poble. Recordem que aquest germà és presentat com un comandament senderista per Rayda i aquesta senyora va insistir que ell li havia demanat que «mani celebrar una missa per sant Lluís perquè era ben miraculós».

A més, el sant va acabar irrompent literalment com a «actor» en l'escenari del conflicte polític, com ressalta l'episodi revelador que em va relatar el pare Miquel. Un any —la data del qual no recorda el capellà—, els «adornants» es preparaven per a la festa de Sant Lluís quan el cap de la base militar de l'època va entrar a l'església i va impedir que el continuessin arreglant. Quan va veure la seva efigie vestida de vermell es va molestar i va ordenar que li traguessin la capa.

(10)

Claverie, Elisabeth. *Les guerres de la Vierge. Une anthropologie des apparitions*. Paris: Gallimard, 2003.

(11)

Portelli, Alessandro. *La orden ya fue ejecutada. Roma, las fosas ardeatinas, la memoria*. Buenos Aires: FCE, 2003 [1999], p. 26-27.

Va interpretar el color del seu vestit com un senyal comunista i un indicatiu addicional de la identitat subversiva dels huancapins. Els va obligar a canviar la roba del sant per un color clar i els devots van haver de fer-ho. Però quan va sortir de l'església, l'oficial va ensopegar estranyament amb les grades i es va trencar la cama. La seva desgràcia va ser, per descomptat, interpretada com el fruit d'una intervenció de sant Lluís. Després d'uns dies, el militar va tornar amb la cama enguixada i es va disculpar amb el sant per haver-se portat malament amb ell. Ha existit veritablement aquest militar i s'ha trencat la cama realment? No ho sé, no vaig poder-ho esbrinar, però en el fons no és tan important saber-ho per al nostre propòsit. El que resulta interessant ressaltar és com la narració d'aquest esdeveniment—que altres vilatans em van confirmar que sí que havia succeït—procedeix a invertir la situació de dominació i d'abús viscuda pels huancapins mitjançant el càstig diví infligit al militar. Aquest és literalment amansit gràcies a la intervenció del sant, que finalment aconsegueix que aquest forà dèspota se sotmeti i reconegui els seus errors, deixant que els feligresos el vesteixin finalment amb el seu color distintiu i continuïn realitzant el seu culte a la seva manera. Notem, a més, que el vermell de la capa de sant Lluís—especialment en el context de la guerra, encara que no només—té una força simbòlica de primer ordre. Als relats sobre les seves aparicions és justament el color de la roba del personatge amb qui un es creua el que permet reconèixer, sense cap dubte, la identitat de sant Lluís. La importància del sant emergeix amb tota la seva potestat per sotmetre els actors del conflicte i contenir les seves accions violentes, en contrapunt amb la impossibilitat dels habitants per oposar-s'hi. A través dels miracles de sant Lluís, es pot o almenys s'intenta, reprendre cert control sobre una realitat sinistra i sovint incontrolable.

L'episodi de la defensa del cedre en la fonamentació de la memòria heroica entorn a sant Lluís

No obstant això, el 1995, la remodelació de la plaça principal per l'alcalde, que implicava tallar el cedre, es va tornar una oportunitat

insospitada perquè els huancapins passessin a escena. Aquest dia, es van enfrontar obertament amb els militars que havien envoltat la plaça per fer complir l'ordenança regidora. Tot i que els soldats van disparar a l'aire, els huancapins desarmats van trencar el setge militar després de la tala de dues branques. Van començar a apedregar l'home que estava a l'arbre amb la seva motoserra per fer-lo baixar. I aquesta mateixa nit els huancapins es van quedar vetllant al peu del cedre per defensar el «bastó de sant Lluís», després d'haver tret la imatge del sant a l'atri de l'església. Gràcies a aquesta rebel·lió, l'arbre no va ser eliminat.

Aquest episodi és fonamental en l'elaboració d'una memòria heroica que es caracte-

En l'episodi de la defensa del cedre, els huancapins es van apoderar dels instruments de mediació simbòlica per legitimar la seva contestació.

VALÉRIE ROBIN

ritza per la inversió dels rols usuals atribuïts a sant Lluís i als huancapins —el sant com a actiu protector i el poblador víctima potencial salvat per miracle. Si amb les narracions sobre la intervenció de sant Lluís es recolzava la idea que «el sant va lluitar per nosaltres», amb la defensa del cedre passem a la idea «nosaltres lluitem pel sant» —com complint amb l'eslògan dels tres mosqueeters «un per a tots i tots per un». En aquest moment, els habitants van ser els que van assumir la protecció del doble del sant patró que «es va posar a sagnar» quan li van tallar les branques. A més, es va propagar el rumor que el poble corria el risc d'enfonsar-se i tornar-se novament llacuna si el cedre es tallava completament. El fet de recórrer al mite d'origen de Huancapi apareix com un element addicional per reforçar el caràcter vital de la mobilització popular i legitimar encara més la rebel·lia.

Amb aquest acte de valentia, els huancapins es van tornar veritables protagonistes de la seva història local forjant el seu destí. Van assumir el paper de protector atribuït al sant i van encarnar el seu heroisme encara a costa de les seves vides. És l'única vegada en tota la història de la guerra que es va produir un altercat frontal on els huancapins van desafiar la presència i el poder militar: no només resistint físicament els soldats armats sinó també mitjançant el desacatament al toc de queda, ja que un grup d'habitants, encapçalat per diverses dones, va estar-se tota la nit a la plaça.

L'escenificació de l'heroïtat d'un poble unit apareix clarament en les narracions recopilades sobre aquest episodi. I el que va permetre aquesta altercació —que de per si sola és, per descomptat, eminentment subversiva— va ser l'aparent despolitització de la seva acció. En efecte, els huancapins es van apoderar dels instruments de mediació simbòlica i de poder encarnat per sant Lluís per legitimar la seva contestació, duta a terme en nom de la defensa del patrimoni comú. La denúncia dels abusos comesos pels militars es va poder expressar lliurement mitjançant aquesta operació de despolitització. Així, per exemple, Primitiva

Palomino, una de les dones que va liderar la defensa del cedre, no va dubtar a injuriar els militars que li impediien passar —tractant-los de «mocosos» i «ignorants»— i, fins i tot, els va cridar «assassins» per deixar que talin l'arbre. No obstant això, anys enrere, quan els militars van matar el seu germà, Primitiva mai va denunciar-ne l'assassinat i més aviat es va quedar callada —com molts altres huancapins als quals els van matar els seus familiars— per la por a les represàlies i a ser acusada de *terruca* [terrorista]. El desig de recobrar una dignitat davant l'exèrcit s'expressa de manera evident i commovedora en aquest comentari final de la Primitiva: «recentment ens han respectat». La mobilització pel cedre va permetre que la verbalització fos, per fi, possible i aparegués com a apolítica, ja que la contestació es va desplaçar cap a l'esfera del discurs religiós. El mite va sortir llavors de l'àmbit de la narració per tornar-se un motor d'acció col·lectiva que va erigir els huancapins com a actors valents, potencials màrtirs i ja no només com a víctimes impotents.

Virgilia Flores, presidenta de les germanats de Huancapi i també protagonista de la defensa del cedre, quan em va explicar la seva altercació personal amb els militars, va emfatitzar les veritables motivacions dels soldats a donar suport a la tala: «l'alcalde havia venut l'arbre perquè cuinessin els *cabitos*. Per això, per exemple, els *cabitos* ho han fet [tallar]. A *cabitos* havia venut [...]».

“De la seva planta de sant Lluís mentida estàs creient, Cugat, no creiem en això i el tallarem” van dir els soldats, perquè volien llenya per a què cuinin, tot per al forn, per a la cuina». Aquesta dada és clau i la Virgilia no va ser l'única a comentar-me que els militars necessaven la llenya del cedre. Aquí veiem reforçada la idea que els militars són personatges rotundament aliens a

LA CONSTRUCCIÓ D'UNA MEMÒRIA HEROICA AL VOLTANT D'UN SANT PATRÓ HA PERMÈS REFORÇAR LA IDENTITAT COL·LECTIVA

Construir una memòria col·lectiva al voltant d'un fet violent, tot creant un mite incloent i totalitzador, permet crear mecanismes que possibilitin iniciar processos de reconciliació social.

VALÉRIE ROBIN

Huancapi. A més de no entendre el significat del mite col·lectiu, el menyspreu i insulten els devots huancapins. Tampoc respecten el caràcter sagrat del cedre i el paper central que compleix en la identitat local, i no dubten a aplicar seccions. D'altra banda, i és sens dubte l'element més important, els huancapins expliquen que el forn de la base militar va servir no només per fer pa o cuinar, sinó més aviat per cremar els cossos dels presoners executats. Impedir que s'emportin la llenya del cedre és oposar-se i intentar impedir que continuïn cremant gent, com suposadament va passar amb els candidats que van desaparèixer a la base el 1991, és a dir, tot just quatre anys abans de la defensa del cedre. Finalment, la Virgília va subratllar que una vegada que les branques van ser tallades ningú va deixar que els soldats recuperessin la llenya per emportar-se-la a la base militar.

Més que la simple defensa del bastó de sant Lluís, aquest esdeveniment va cristal·litzar l'oposició i el rebuig popular contra els soldats abusius, i el final de l'esbalaiment generat per anys de violència i control militar. Però a priori res deixava imaginar que aquest procés es portaria a terme. Perquè cal reconèixer que els militars no van tenir res a veure amb la decisió de tallar l'arbre ni interès especial per aprofitar la llenya del cedre, si tenim en compte la quantitat d'arbres que hi ha als afores de la població. No obstant això, l'interessant és que, a poc a poc, els militars són els que van acabar essent, en moltes versions, els veritables responsables de l'acte sacríleg.

Una altra victòria suggestiva que ressalta d'aquest episodi és l'apropiació i la reconquesta de l'espai públic de la plaça, liderat per un grup de dones que va prendre la decisió de trencar el setge militar i van llançar les primeres pedres contra l'home de la motoserra—oriünd d'un altre poble—contractat per l'alcalde. El procés de remodelació de la plaça, seguint un paradigma de modernitat associat amb el concret, es va paralitzar. Finalment, l'obra va quedar truncada i va haver d'adaptar-se a l'arbre. Però, a més, aquesta ocupació de l'espai públic va funci-

onar com un triomf sobre els soldats, ja que la gent recorda com: «hem vençut els soldats» (Huamani, Rayda), «els soldats s'han espantat» (Flores, Virgília). El que sí que és cert és que diversos vilatans es van instal·lar per dormir sota el cedre, on es van quedar tota la nit, malgrat el toc de queda i les rondes nocturnes dels militars.

A tall d'epíleg: construint una memòria col·lectiva consensual, edificant un mite solidari

Aquesta memòria heroica al voltant del sant patró, des de les narracions sobre les seves intervencions miraculoses fins a la revolta popular per defensar el seu *dobte* vegetal—simbolitzat pel cedre—, permet reforçar la identitat d'una col·lectivitat que va saber salvar-se de les desgràcies de la guerra i lluitar per la seva dignitat. És a dir, una memòria salvadora pròpiament local, encara que no hegemònica. Atès que aquesta memòria heroica conviu a Huancapi amb la memòria de ferida oberta, els portadors principals són els familiars dels desapareguts de 1991.

Amb aquesta memòria heroica es va anar gestant un mite incloent i totalitzador que autoritza a mirar cap al passat amb cert orgull i que serveix per projectar-se cap al futur, perquè representa una memòria que tots els huancapins poden reconèixer com a seva, ja que «el sant és de tots», més enllà de les diferències ideològiques i partidàries de cadascú durant la guerra. A més, el retrat d'una comunitat unida que va aconseguir vèncer els enemics forans permet, al mateix temps, eludir el fet que moltes desaparicions o morts també van ser producte de delacions i conflictes personals entre huancapins. Per tant, aquesta visió maniquea de la història que externalitza per complet la violència (nosaltres els huancapins aliens al conflicte enfront dels estrangers actors del conflicte) pot considerar-se, en certa mesura, com un mode de reconciliació intern. O almenys aconseguir forjar un consens col·lectiu, ple de silencis tàcits i conciliadors, que obre altres vies originals per recrear xarxes socials i deixar que la convivència sigui possible entre veïns. ■

BIBLIOGRAFIA

Becker, A. *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire de 1914 à 1930.* Paris: Armand Colin, 1994.

Claverie, E. *Les guerres de la Vierge. Une anthropologie des apparitions.* Paris: Gallimard, 2003.

Comisión de la Verdad y la Reconciliación. *Informe final.* Lima: 2003.

Jelin, E. *Los trabajos de memoria.* Madrid: Siglo XXI, 2001.

Portelli, A. *La orden y fue ejecutada. Roma, las fosas ardeatinas, la memoria.* Buenos Aires: FCE, 2003 [1999], p. 26-27.

Portocarrero, G. «La realidad de los deseos». A: *Racismo y mestizaje y otros ensayos.* Lima: Fondo editorial del Congreso del Perú, 2007, p. 124-139.

Prado Mendoza, F. *Análisis antropológico del mito fundacional y su relación con los rituales en Huancapi.* Ayacucho: UNSCH, Tesis de licenciatura en antropología social, 2007.

Ricoeur, P. *La memoria, la historia, el olvido.* Buenos Aires: FCE, 2004 [2000].

Stern, S. *Remembering Pinochet's Chile.* Durham i Londres: Duke University Press, 2004.